

BŪDO APLINKYBĖ SU NEIGINIU VOKIEČIŲ IR LIETUVIŲ KALBOSE

JŪRATĖ DIKŠAITĖ

Prieš pradėdant nagrinėti ir gretinti būdo aplinkybę su neiginiu vokiečių ir lietuvių kalbose, reikėtų trumpai paaiškinti, kodėl pasirinkta šios aplinkybės rūšis. Būdo aplinkybė vokiečių kalboje (Modalbestimmung) sakinyje gali eiti su neiginiu, ir vokiečių kalbos gramatikose [Jung, 1968, S. 164; Erben, 1965, S. 190; Helbig, Buscha, 1975, S. 587; Dudengrammatik, 1962, S. 518] nagrinėjama kaip atskira kokybinės būdo aplinkybės grupė – fehlender Begleitumstand („neįvykusi lydinti aplinkybė“). Ši aplinkybė apibrėžiama kaip savarankiška sakinio dalis, įeinanti į tarinio grupę ir žyminti pagrindinį veiksmažodį arba neįvykusiu pašaliniu veiksmažodžiu, arba nesama tam tikra pagrindinio veiksmo savybė. Pvz.: Er ging hinein, *ohne daß jemand ihn bemerkte*. Sie hören zu, *ohne etwas zu verstehen*. Sie gingen *ohne Worte und Begrüßung* vorbei. Lietuvių kalbos gramatikose [LKG, 1976, III d., p. 500; Balkevičius, 1963, p. 210] ši būdo aplinkybės semantinė grupė neišskiriama, matyt, dėl to, kad lietuvių kalba neturi šalutinio būdo aplinkybės sakinio, kuris neįvykusiu pašaliniu veiksmažodžiu ar veiksmo būdu apibūdintų pagrindinio sakinio veiksmą. Tokios būdo aplinkybės rūšis čia priskiriama kokybės aplinkybei ir parodo, kaip, koku būdu realizuojamas tarinys. Šios aplinkybės gali būti vientisinės ir sudėtinės. Pvz.: Visi vaikščiojo *neskubėdami*. Ji *nelaukta* išvažiuo *be jokio leidimo*. Be galo ilgu tūnoti, *nieko neveikiant*.

Norint aiškiau pamatyti abiejų gramatinių sistemų skirtumus ir panašumus, pirmiausia reikėtų susipažinti su šios būdo aplinkybės semantika ir kalbinėmis raiškos priemonėmis abiejose kalbose.

Vokiečių kalbos neįvykusi lydintioji aplinkybė gali būti reiškiami šalutiniu sakiniu su jungtuku *ohne daß*, bendraties grupė *ohne ...zu*, prielinksnine grupė su prielinksniu *ohne* + daiktavardis, adverbalinis daiktavardis arba adjektyvinis daiktavardis, būdvardžiais su priesaga *-los*, dalyviniais būdvardžiais su priešdėliu *un-*.

Šiame darbe bus aptariami šalutinio būdo aplinkybės sakinio su jungtuku „*ohne daß*“, bendraties grupė *ohne ...zu* ir jų lietuvių kalbos atitikmenys.

Šalutinis sakinyje su jungtuku *ohne daß* vartojamas tada, kai pagrindinio ir šalutinio dėmenų veikėjai tie patys arba skirtingi, pvz.: Er ging hinaus, *ohne daß er etwas sagte*. Die Zeit verging, *ohne daß sie irgendwelche Veränderungen bemerkte*.

Iš visų minėtų raiškos būdų daugiausia keblumą kelia šalutinis sakiny su jungtuku *ohne daß* tada, kai šalutinio ir pagrindinio dėmenų veikėjai skirtingi. Šie šalutiniai sakiniai gali perteikti ne būdo, bet padarinio (konsektiv) santykius: Das hatte in einer Weise zugenommen ..., *ohne daß er imstande gewesen wäre, sich der Gewohnheit zu entschlagen* (T. M., Budd., 631). Pabandę pakeisti *ohne daß* jungtukais *so daß ... nicht, als daß*, matysime, kad tokie sakiniai reiškia neįvykusį padarinį – fehlende Folge [Erben, 1965, S. 188; Helbig, Buscha, 1975, S. 593], bet ne būdo aplinkybę.

Dažnai pasitaiko, kad sakiny su jungtuku *ohne daß* išreiškia nuolaidą ir gali būti pakeistas šalutiniu nuolaidos sakiniu su jungtukais *obwohl nicht, wenn auch nicht* ir kt. [Erben, 1965, S. 185]: Daß Teos Sorgen mehr als das heutige Referat betreffen, ist ihr auch klar, *ohne daß er darüber spricht* (G. de B., 30). Tai rodo, kad kalba turi mažiau priemonių, išreiškiančių skirtingus loginius ryšius tarp reiškinių, negu jų reikia. Jungtuko funkcinius skirtumus galima atskleisti tik įsigilinus į pagrindinio ir šalutinio sakinio semantinį ryšį. Tiek šalutiniame būdo aplinkybės sakinyje, tiek ir padarinio ar nuolaidos sakiniuose įvairiais semantiniiais atspalviais antrasis dėmuo prieštarauja pirmojo dėmens turiniui, pvz.: (1)... Ein warmer Tropfen fiel auf ihre matt im Schoße ruhenden Hände, *ohne daß sie dessen achtete* (T. M., Budd., 601). – aber sie achtete dessen nicht. (2) „Jetzt ist mein Gehirn so tot, daß hier Blitz einschlagen könnte, *ohne daß ich bleich oder rot würde*“ (T. M., Budd., 312). – ... daß hier Blitz einschlagen könnte, als daß (so daß ... nicht) ich bleich oder rot würde – und (aber) ich würde weder bleich noch rot. (3) Dann jedoch, *ohne daß Tony seiner Abschiedsvisite beigewohnt hätte*, war Herr Grünlich nach Hamburg abgereist (T. M., Budd., 101). – ... obwohl Tony seiner Abschiedsvisite nicht beigewohnt hatte – aber Tony hatte seiner Abschiedsvisite nicht beigewohnt.

Šis jungtuko daugiareikšmiškumas ir trukdo apsispręsti, kuriai semantinei grupei priskirti šalutinį sakinį su jungtuku *ohne daß*. Tarp šalutinių sakinių su *ohne daß* pasitaiko tokių, kur antrasis dėmuo, be būdo aplinkybės reikšmės, dar gali turėti ir neįvykusio padarinio reikšmę, pvz.: ...Mit ihm (war) sein weiblicher Anhang ..., ein leibarmes Geschöpf, welches der Sänger jedoch ... öfters mit seinem Hosenträger empfindlich züchtigte, *ohne daß sie darum an ihm und seiner Zuneigung irre geworden wäre* (T. M., F. K., 72). – ... als daß sie darum irre geworden wäre. Šios rūšies sakinius priskirti vienai ar kitai semantinei grupei apsunkina ir tai, kad vokiečių kalbos gramatikose smulkiau nenurodyta, kokiais kriterijais vadovaujantis būtų įmanoma tikslesnė jų diferenciacija, o pateikti pavyzdžiai kartais vieni kitiems prieštarauja [plg. Helbig, Buscha, 1975, S. 172 ir Helbig, Buscha, 1976, S. 292]. Vartojamos gramatinės priemonės taip pat neišryškina semantinių ryšių. Tiek padarinio, tiek ir būdo aplinkybės šalutiniuose sakiniuose, norint pabrėžti jų neigiamą reikšmę arba veiksmo nerealumą, vartojamas koniunktivas [Helbig, Buscha,

1975, S. 172; Erben, 1965, S. 188, 190]. Taip pat ir esant vienodiems dėmenų veiksniams, padarinio ir būdo aplinkybės sakinio antrasis dėmuo su jungtuku *ohne daß* gali būti pakeistas bendraties grupe *ohne...zu*. J. Erbenas užsimena, kad *ohne daß* opozicija neįvykusio padarinio sakiniuose yra jungtukas *so daß*, bet, ar visuose sakiniuose šis kriterijus taikytinas, nenurodo. Išsiaiškinti šių sakinių daugiareikšmiškumą svarbu dar ir dėl to, kad, suvokiant prasmę ir verčiant tekstą, tenka ieškoti tikslų semantinių lietuvių kalbos atitikmenų.

Lietuvių kalba neturi kokybinės būdo aplinkybės sakinio, kuris reikštų neįvykusią lydinčią aplinkybę ir turėtų panašų jungtuką kaip vokiečių kalboje. Tačiau reikia prisiminti, kad skirtingoms kalboms būdingi bendri mąstymo ir kalbos loginiai ryšiai. Tam pačiam turiniui reikšti skirtingose kalbose turimos skirtingos kalbos priemonės, sintaksinės struktūros ar gramatinės kategorijos. Taigi, norint išreikšti du veiksmus, iš kurių vienas susijęs su pagrindiniu, nors ir neįvyksta, vartojami sujungiamieji sakiniai su priešnamaisiais jungtukais *o, bet, tačiau*, kurių tarinys paneigtas priešdėliu *ne-*. Šiuose sakiniuose prijungto dėmens turinys yra priešingas, nelauktas pirmojo dėmens turiniui ir nusako pagrindinį veiksmą [LKG, 1976, III d., p. 751, 753]. Priešpriešos sakinių abiejų dėmenų veiksniai, kaip ir vokiečių kalboje, gali būti vienodi arba skirtingi: – *Kepure languota!* – sušunka Kunas, *bet nenustemba* (Dir., 295). Jis pradėjo žaisti tinklinį, *o Janė neatidarė lango* (J. Mač., 149). Sustoję tarpduryje ir negarsiai kostelėjo, *tačiau niekas neatsiliepė* (J. M., G., 172). Sakiniams su jungtuku *ohne daß*, turintiems nuolaidos reikšmę, lietuviški atitikmenys būtų šalutiniai sakiniai su jungtuku *nors*, plg. su (3): *Tada, nors Toni ir nedalyvavo atsisveikinimo vizite*, ponas Griunlichas išvažiavo į Hamburgą. Neįvykusio padarinio šalutinius sakinius kai kuriais atvejais, kai likusių dėmenų turiniu pabrėžiamas kokios nors savybės ar aplinkybės intensyvumas, reikėtų versti nusakomaisiais sakiniiais, kurie žymi padarinio santykius tarp pagrindinio ir šalutinio dėmenų ir kurie gali būti prijungti jungtukais *kad, jog* + tarinys su neiginiu, išreikštu tariamąja nuosaka, plg. su (2): *Mano smegenys taip atbukusios, jog (kad), trenkus žaibui, aš nei išbalčiau, nei parausčiau*. Tais atvejais, kai šalutinis sekiny su jungtuku *ohne daß* daugiareikšmis, tenka apsispręsti dėl vienokių ar kitokių abiejų dėmenų sintaksinių bei semantinių ryšių.

Neįvykusi palydinčioji aplinkybė, išreikšta šalutiniu sakiniu su jungtuku *ohne daß*, kai abiejų dėmenų veikėjai tie patys, gali būti pakeista bendraties grupe *ohne zu*. Kaip ir šalutiniame sakinyje, ši bendraties grupė paneigtu pašaliniu veiksmu apibūdina pagrindinį veiksmą. Šalutinio sakinio laiko santykį su pagrindiniu sakiniu išreiškia tariniai savo veiksmažodine forma, o bendraties grupėje šias funkcijas atlieka veiksmažodžio forma Infinitiv I arba II. Infinitiv I vartojamas reikšti veiksmui, vykstančiam vienu metu su tarinio veiksmu, Infinitiv II – veiksmui, įvykusiam prieš tarinio veiksmą. Kartais, aprašant anksčiau vykusį veiksmą, su Infinitiv I grupe vartojami laiko prieveiksmai *früher, vorher, zuvor* ir kt.: *Ohne von mir zu wissen*,

ohne mich je gesehen zu haben, ohne meiner gewahr zu werden, trug sie mich gestaltlos in ihren Gedanken (T. M., F. K., 146). Er reiste direkt von England, *ohne vorher in die Heimat zurückzukehren* (T. M., Budd., 241).

Lietuvių kalboje kokybinė būdo aplinkybė su neiginiu gali būti išreikšta pusdalyvio valdoma grupe, jeigu pašalinis veiksmas vyksta kartu su pagrindiniu ir atliekamas to paties veikėjo: Feliksas Keršis sėdi nugara į duris, *nesikišdamas į kalbas* (J. A., 128). Jei pašalinis veiksmas vyksta anksčiau už pagrindinį, vartojama būtojo kartinio laiko dalyvio grupė: Ir pinigug suglobė tamsoj, *neskaičiavęs, net nepažiūrėjęs į juos* (J. B., 147).

Kokybinė aplinkybė gali būti išreikšta padalyvio grupe, jei žymi to paties veikėjo kitą veiksmą. Tokios padalyvio grupės vartojamos tada, kai pagrindinio veiksmo tarinys yra sudėtinis-vardažodinis (7) arba veiksmožodinis tarinys su bendratimi (4, 5, 6). Padalyvinės aplinkybės veikėjas, sutampantis su pagrindinio veiksmo veikėju, paprastai yra subjekto naudininkas, kuris yra numanomas (5, 6, 7). Pašalinis veiksmas, nusakantis to paties veikėjo pagrindinį veiksmą, gali vykti kartu su pagrindiniu arba anksčiau už pagrindinį. Pirmu atveju vartojamas padalyvio esamasis laikas (4, 5), antruoju – būtasis kartinis (6). (4) Tada, jei nieko nėra priešais, vagonetę galima stipriau stumtelti į apačią vieną, *o jiems nesukubant ir šnekučiuojantis*, sekti iš paskos (J. M., 216). (5) Jis ketino tik trumpai pasišnekėti ir, *nieko nelaukiant*, patraukti į Dervynius (A. P., 329). (6) Reikėjo pasakoti *nenusiplovus rankų ir dar nesuvokus*, kodėl reikia (V. M., 157). (7) Ir Vytautas nusprendė, kad geriau paklausti abiejų, *nepritariant nei vienam, nei kitam* (R. K., 15). Lietuvių kalbos gramatikose nurodoma [LKG, 1976, III d., p. 527; Balkevičius, 1963, p. 212], kad padalyvio grupės, žyminčios kito veikėjo veiksmą, gali eiti laiko aplinkybėmis. Tačiau pasitaiko atvejų, kai pašalinio veikėjo veiksmas nusako ne veiksmo laiką, o būdą: ... Šiaučius ėjo iš proto patylom, *niekam nežinant ir nematant* (R. Š., 252). – *Šiaučius ėjo iš proto patylom, kai niekas nežinojo ir nematė. – Šiaučius ėjo iš proto patylom, *bet (o, tačiau) niekas nežinojo ir nematė*.

Būdo aplinkybes, išreikštas padalyvio ar pusdalyvio valdoma grupe, galima pakeisti šalutiniais priešpriešos sakiniais su paneigtu tariniu, kuriuos laikytume šių grupių gramatiniais sinonimais, ir atvirkščiai, tokių sakinių sinonimai yra padalyvio ir pusdalyvio grupės, plg. (7) – Ir Vytautas nusprendė, kad geriau paklausti abiejų, *bet nepritarti nei vienam, nei kitam*. Jis klaidžiojo dūmų debesų, *nesurasdamas išėjimo* (A. M., 31). – Jis klaidžiojo dūmų debesų, *bet (tačiau) išėjimo nesurado*. Senis pakraipė galvą, *bet nieko daugiau nebeapasakė* (A. P., 378). – Senis pakraipė galvą, *nieko daugiau nebeapasakydamas*. Ne visoms tokios rūšies pusdalyvio grupėms sinonimiški šalutiniai priešpriešos sakiniai. Transformuojant šias grupes, reikia atkreipti dėmesį į tai, ar pusdalyvis ir jo grupė reiškia pašalinį veiksmą, nusakantį pagrindinį, ar tik parodo kitą, tariniui lygiavertį. Pvz.: Laukys

beveik kūkčiojo, *nebegalėdamas prartarti nė žodžio* (J.B., I, 128). – Laukys beveik kūkčiojo ir nebegalėjo prartarti nė žodžio.

Iš pateiktų pavyzdžių matome, kad vokiečių ir lietuvių kalbose būdo aplinkybės su neiginiu gali būti išreikštos savarankiška žodžių grupe. Šios grupės savo branduolyje turi veiksmožodžio formas (Infinitiv I, II; dalyvį, pusdalyvį, padalyvį), kurios yra antrasis predikatyvinis centras sakinyje ir gali būti savarankiško sakinio tarinio ekvivalentas. Pusedalyvis ir dalyvis savo valdomose grupėse, žymintis tari-
nio būdą, derinamas su veiksmu gimine ir skaičiumi. Vokiečių kalbos bendraties grupėje veiksmožodžio formos Infinitiv I ir II dėl jų gramatinės prigimties negali būti derinamos nei gimine, nei skaičiumi, bet gali žymėti skirtingą laiko santykį su sakinio tariniu. Tuo šios bendraties grupės primena lietuvių kalbos laikais kaitomas dalyvio ir padalyvio grupes. Antra vertus, lietuvių kalbos padalyvio grupė, skirtingai nuo vokiečių kalbos bendraties grupių, gali būti minimas veikėjas, kuris yra subjekto naudininkas, arba, reikalui esant, praleidžiamas. Įdomu ir tai, kad sakiniai su jungtukais *o, bet, tačiau*, kuriuose koku nors būdu paneigtas pašalinis veiksmas, lietuvių kalboje užima tarpinę padėtį tarp priešpriešos ir kokybinės būdo aplinkybės sakinių, nes jie gali būti pakeisti pusedalyvio ar padalyvio grupe su neiginiu, kuri žymi veiksmo būdą.

MODALBESTIMMUNG MIT EINER NEGATION IN DER DEUTSCHEN UND DER LITAUSCHEN SPRACHE

J. DIKŠAITĖ

Zusammenfassung

Das semantische Äquivalent dem deutschen „ohne daß“ – Modalsatz ist die litauische Satzreihe mit adversativen Konjunktionen „bet“, „o“, „tačiau“. Die „ohne daß“ – Sätze haben noch konzessive und konsekutive Bedeutung, was bei der Feststellung der litauischen Entsprechungen nicht außer Acht gelassen werden muß. Der „ohne daß“ – Modalsatz kann durch „ohne ... zu“ – Infinitivgruppe substituiert werden. Die Satzreihe mit adversativen Konjunktionen im Litauischen ersetzt man durch negierte Partizipialgruppen (dalyvio, pusedalyvio, padalyvio grupės) mit modaler Bedeutung. Diese Gruppen werden im Vergleich zur deutschen Infinitivgruppe noch nach der Art der Subjektbeteiligung differenziert.

LITERATŪRA

- Balkevičius, 1962 – Balkevičius J. Dabartinės lietuvių kalbos sintaksė. – V., 1963.
Dudengrammatik, 1962 – Der Große Duden. Grammatik. – Leningrad, 1962.
Erben, 1965 – Erben J. Abriß der deutschen Grammatik. – Berlin, 1965.
Helbig, Buscha, 1975 – Helbig G., Buscha J. Deutsche Grammatik. Ein Handbuch für den Ausländerunterricht. – Leipzig, 1975.

- Helbig, Buscha, 1976 – Helbig G., Buscha J. Deutsche Übungsgrammatik. – Leipzig, 1976.
Jung, 1968 – Jung W. Grammatik der deutschen Sprache. – Leipzig, 1968.

SUTRUMPINIMAI

- LKG, 1976, III d. – Lietuvių kalbos gramatika. – V., 1976, d. 3.
G. de B. – Günter de Bruyn. Die Preisverleihung. – Halle, 1972.
T.M., Budd. – Mann T. Buddenbrooks. – Berlin, Weimar, 1977.
T.M., F.K. – Mann T. Bekenntnisse des Hochstaplers Felix Krull. – Leipzig, 1977.
J.A. – Avyžius J. Sodybų tuštėjimo metas. – V., 1973.
J.B. – Baltušis J. Sakmė apie Južą. – V., 1979.
J.B., I – Baltušis J. Ko nepasakė Laukys. – Kn.: Lietuvių tarybinė novelė. V., 1969.
Dir. – Dirgėla Pov., Dirgėla P. Šalavijų kalnas. – V., 1977.
R.K. – Kašauskas R. Gerumo kaina. – V., 1978.
J. Mač. – Mačiukevičius J. Mindaugas didysis – Mindaugas mažasis. – V., 1978.
V.M. – Martinkus V. Lašai. – V., 1980.
J.M. – Mikelinškas J. Už horizonto laisvė. – V., 1978.
J.M.,G. – Mikelinškas J. Genys yra margas. – V., 1976.
A.P. – Pocius A. Išskridę iš lizdo. – V., 1980.
R.Š. – Šavelis R. Dievo avinėlis. – V., 1974.

Vilniaus V. Kapsuko universitetas
Vokiečių kalbos katedra

Įteikta
1982 m. gruodžio mėn.